

Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr* Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı

Manastırlı İsmail Haqqı's Book *Fusûl al-Tayseer fî Usûl al-Tafseer* and Its
Contribution to Usûl al-Tafseer

Ercan ŞEN

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı

Dr. Lecturer, Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Tafsir, Afyonkarahisar/Turkey
ercansen@aku.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-2345-6789

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Mart / March 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.29288/ilted.652300

Atıf / Citation: Şen, Ercan. "Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr*
Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı / Manastırlı İsmail Haqqı's Book *Fusûl al-Tayseer*
fî Usûl al-Tafseer and Its Contribution to Usûl al-Tafseer". *ilted: ilahiyyat tetkikleri*
dergisi / journal of ilahiyyat researches 53 (Haziran / June 2020/1), 17-40.
doi: 10.29288/ilted.652300

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz*

Osmanlı tefsir birikimi henüz yeterince aydınlatılabilmiş değildir. Son zamanlarda yapılan ilmi çalışmalarla bu kapalılık kısmen giderilmeye çalışılmış, fakat bu çabalar hâlihazırda istenen düzeye gelebilmiş değildir. Buradan hareketle çalışmamızda son devir Osmanlı âlimlerinden biri olan Manastırlı İsmail Hakkı'nın (1846-1912) pek bilinmeyen bir tefsir usûlü çalışması olan *Fusûlu't-teysir fî usûli't-tefsir* isimli eseri üzerinde duracağız. Bu eser Manastırlı İsmail Hakkı'nın, *Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'nin* (Siyasal Bilgiler Fakültesi) birinci sınıfında okuyan öğrencilere ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanmış olduğu bir tefsir usûlü çalışmasıdır. Araştırmamızda Osmanlı dönemi tefsir usûlü çalışmaları bağlamında, müstakil olarak tefsir usûlüne dair kaleme alınmış eserler içerisinde değerlendirilebileceğimiz bu çalışmanın sistematigi, muhtevası ve kaynakları üzerinde durulacaktır. Bu vesileyle bir Osmanlı âliminin tefsir usûlü geleneğine katkısı tartışılacak ve bir nebze de olsa Osmanlı dönemi tefsir usûlü çalışmalarının seyrine ışık tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, Manastırlı İsmail Hakkı, Fusûlu't-teysir fî usûli't-tefsir, Osmanlı, Kur'an, Tefsir Usûlü.*

Abstract

The accumulation of Ottoman exegesis has not been enlightened yet. However, with recent scientific studies, this closedness has been tried to be partially eliminated, but these efforts have not been achieved to the desired level. In this study, we will focus on the work of "Fusûl al-Taysir fî Usûl al-Tafsir", an unknown commentary of Isma'il Haqqi's (1846-1912), one of the last Ottoman scholars. This work, which we will focus on, was prepared by Isma'il Haqqi for the first grade students of the Faculty of Political Sciences as a textbook. In this study, in the context of the exegesis works of the Ottoman period, this work which can be evaluated in the works written about the exegesis method independently; systematics, contents and sources. On this occasion, the contribution of a recent Ottoman scholar to the tradition of exegesis will be discussed and, albeit a bit, the course of Ottoman exegesis will be shed light.

Keywords: *Tafseer, Manastırlı Isma'il Haqqi, Fusûl al-Taysir fî Usûl al-Tafseer, Ottoman, Qur'an, Usûl al- Tafseer.*

Extended Summary

While Manastırlı Isma'il Haqqi was working as a teacher in the department of tafsir, hadith and kalam sciences in Mekteb-i Mülkiye since 1893, he also started to work as a commentator in Dâru'l-Fünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye. He wrote "*Fusûl al-Tayseer fî Usûl al-Tafseer*" which consists of two parts, apart from the subject of Fezâilü'l-Qur'an, Mekkî-Medenî, seferî-hazarî, leylî-neharî, firaşî-nevmî, arzî-semavî, first descending verses and suras, last descending verses and suras are included. The second part focuses on understanding the cause and the issues related to it. In this respect, it can be stated that the work does not look like an "Usûl al-tafsir" or a work that has the quality of "Ulûm al-Qur'an". In our opinion, it is a conscious choice not to touch many issues related to classical "Usûl al-tafsir" and "Ulûm al-Qur'an" in the work. Because this book was prepared for the students of the first year of the Mekteb-i Mülkiye, some of the topics were excluded from the book. Therefore, it should be kept in mind that there may be other works by Manastırlı which are the continuation of this work. On the other hand, it would be appropriate to touch the two points that support this view. The

* Bu makale, 14-16 Aralık 2018 tarihlerinde İstanbul'da İsar Vakfı'nın düzenlemiş olduğu "Osmanlı'da İlm-i Tefsir" Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan "Osmanlı'da Tefsir Usûlü Çalışmaları: Manastırlı İsmail Hakkı'nın "Fusûlu't-teysir fî Usûli't-tefsir"i Çerçevesinde Bir İnceleme" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir. / This paper is the final version of an earlier announcement called "Usûl al-Tafsir in the Ottomans: An Evaluation Based on Isma'il Haqqi's Fusûl al-Taysir fî Usûl al-Tafsir", not previously printed, but orally presented at a symposium called "Ottoman Tafsir", the content of which has now been developed and partially changed.

first is that there is no record of the completion of the work on the last page of the work. The other point is that in the last section, which deals with the reason for the descent, two example verses on the subject are included and then the subject is completed without any explanation and interpretation. When we look at the style of the work - considering that it was written as a textbook - we can say that it prioritizes being short, understandable and instructive, because it is clearly felt that the main purpose here is to summarize some of the issues that should be known. Given that there are very few exceptional views in the work, we can say that Manastırlı follows the traditional line in terms of its approach to the issues. However, when the work is examined more carefully, the existence of some original opinions of the author does not go unnoticed. For example, in the framework of the revelation time in the context of the evaluation of the subject of firaşî and nevmî, the author states that although there are reports that revelation came down even when the Prophet was in his bed, these narratives cannot create evidence that the Prophet reveals while sleeping. Also according to him, what happened between Gabriel and the Prophet during the first revelation is not a random event, but the events that will occur later in the Prophet's spirit and mind is a preparatory nature. While it is possible to clearly see that the author follows an expanding approach rather than constrictive interpretations in the process of understanding verses from some of his analyzes, he has clearly demonstrated his understanding of both the methodology and the subtleties of the Arabic language. In the second part of the work, where reason for the revelation and issues related to it in detail, by stating that Vahidî's taking Ebrehe event as a reason for revelation of the surah-al-fil is not a correct approach, the author indicates that it is a wrong choice for an event to be considered as the cause of the event unless a relevant verse or surah is sent immediately after the occurrence of the event, and he put forward his unique approach in this matter. Again, he discussed the issue of tekerrür-i nüzûl which is a controversial issue. Considering this problem, which is accepted by some of the previous and subsequent scholars, it is obligatory to follow the way of merging and reconciliation between various narratives of reasons for the descent. When Manastırlı evaluates the narratives about the verses, he sometimes refers to sirah books and hadith texts. This shows that he does not ignore the integrity of the sirah-descent while addressing the issues. The most mentioned names in *Fusûl al-Taysir* in terms of being the source are Taberî, Vâhidî, Zemaşşerî, Râzî, Beyzâvî and Süyûtî, who are the leading authorities of tafsir. In addition to these commentators, references to the Kutub-i sitte are made by the author, especially Sahih-i Bukhari and Muslim. This approach shows that the author does not confine himself only to the sources of exegesis in dealing with the subject and he has a holistic view of Islamic sciences by referring to other relevant sources. Furthermore, the author explicitly cites the sources he quotes. As a result, it can be said that this work of Manastırlı has a tendency to accept, apply and contribute to the tradition of the exegesis activities and the interpretation of the exegesis that have achieved a certain stability until its time.

GİRİŞ

Osmanlı ilim ve kültür geleneğinde tefsir ilminin ulûm-i diniyye hiyerarşisi içerisinde en üst kısımda yer aldığı bilinmektedir. Osmanlı medreselerinde hâkim olan uygulamaya göre yüksek ilimlerin okutulduğu her medresede tefsir okutulmuş, medreselerde gerek programlı döneme geçildiğinde gerekse daha önceki dönemlerde daima en üst ve ona yakın kademelerde tefsir ilmi tahsil edilmiştir.¹ Bunun altında yatan temel husus hem tefsir metinlerini anlayabilmenin hem de tefsir ilminde söz sahibi olabilmenin ön şartı olarak belli başlı ilimleri tahsil etme zorun-

¹ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 260-266; 316, 327; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 1/74-75, 78, 92; Ziya Demir, *XIII. ve XVI. Yüzyıllar Arası Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 88.

luluğunun bulunmasıydı. Bu zorunlu ilimlerin başında ise dil ilimleri geliyordu. Buna ek olarak kelâmî ve fikhî tartışmaları anlayabilmek için de kelâm ve fıkıh gibi ilimleri tahsil etme zarureti vardı. Ancak bu şartlar sağlandığında Kur’ân’ı anlama ve yorumlama aşaması olan tefsir ilmine geçilebilirdi.

Çoğunlukla medreselerde, camilerde ve diğer ilmî mahfillerdeki tefsir ilmi tahsilinde ise yardımcı eserler, şerh ve haşiyelerin ötesinde iki temel eser en ön sırada yer almaktaydı. Bunlar Zemahşerî’nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf*’ı ile Kadı Beyzâvî’nin (öl. 685/1286) *Envâru’t-tenzîl* isimli tefsiriydi.² Osmanlı’da tefsir ilminin gelişimini en derinden etkileyen ve ana omurgasını teşkil eden bu iki eserdirdi. Bu eserlere olan rağbetin temel sebebi ise onların medrese tahsili esnasında öğrenilen başta Arap dili ve belâğatı olmak üzere kıraat, fıkıh ve fıkıh usûlü, hadis, mantık, felsefe, kelâm gibi birçok alana ait bilgiyi işlemeden ve bu bilgilere işlerlik kazandırmasından kaynaklanmaktaydı.³ Osmanlı devletinin son yıllarında medreselerin yeniden düzenlenmesine yönelik ıslah çalışmaları çerçevesinde tefsir dersleri önceki dönemlerde olduğu gibi yine son yıllarda verilmiş ancak bu süreçte klasik medrese programında okutulan Zemahşerî ve Beyzâvî’den farklı olarak *Celaleyn* tefsirine geçilmek suretiyle⁴ yeni bir anlayışa kapı aralanmaya çalışılmıştır.

Kur’ân ilimleri ve tefsir usûlü çalışmalarında da benzer bir sürecin işlediğini söylemek mümkündür. Zira medreselerde, camilerde ve diğer ilmî muhitlerde tecvid konusunda Dürr-i Yetim ve Cezûlî, kıraat alanında Şâtıbî, İbn Fasîh ve Ca’berî şerhleri, tefsir usûlü alanında ise Bedreddin Zerkeşî’nin (öl. 794/1392) *el-Burhân*’ı ile Celâleddin Süyûtî’nin (öl. 911/1505) *el-İtkân*’ı yer aldığı için⁵ kaleme alınan pek çok çalışmanın adı geçen bu eserler etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür.

Osmanlı dönemi Kur’ân ve tefsir çalışmalarının genel hususiyetlerine bakıldığında bu çalışmalarda en büyük payın Kur’ân’ın herhangi bir sûresine veya bir âyet üzerine yapılan gerek şerh, gerek haşiye veya ta’likât türünden müteşekkildir. Yaygınlık bakımından şerh, haşiye veya ta’likât türlerinin ardından müstakil tefsirler ve tefsir haşiyeleri gelmektedir. Bunların yanı sıra medreselerde kıraat ve tecvid derslerinin de etkisiyle kıraat ve tecvide dair eserlerin sayısı da azımsanamayacak ölçüdedir.⁶

² Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 95-96, 189-190, 231-235; Mustafa Öztürk, “Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış”, *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-1*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’ân ve Tefsir Akademisi, 2011), 1/105.

³ Öztürk, “Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış”, 1/113.

⁴ Mehmet Paçacı, “Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılaşması”, *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-1*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’ân ve Tefsir Akademisi, 2011), 1/79-80.

⁵ İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 17.

⁶ Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, 28; a.mlf., “Osmanlı Dönemi Kur’ân Araştırmaları”, *Makâlât* 1 (Temmuz 1999), 99.

Manastırlı İsmail Hakkı'nın Hayatı ve İlmî Faaliyetleri

Manastırlı İsmail Hakkı 1263/1846 yılında Manastır'da doğmuştur. Aslen Konyalı bir aileye mensuptur. Babası Sancaktar Yüzbaşı Hacı İbrahim'dir. İlk öğrenimini Manastır'da yapmış, Eski Camii'deki Mekteb-i İdadiye'de Hafız Yahya Efendi'den dersler almıştır. Mekteb-i Fezziyye'de Debreli Hacı İbrahim Efendi'den tahsil görmüş, eski müftülerden Mustafa Efendi'den sarf ve nahiv dersleri almıştır. On sekiz yaşında Manastır'da Hacı Salih Camii'nde Ramazan günlerinde ikinci namazında İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* tefsirinden dersler verecek seviyeye ulaşmıştır. Bir süre sonra İstanbul'a giderek Mustafa Şevket Efendi'den Arapça ve İslamî ilimlere dair dersler almış, sonra Huzur Dersleri Hocalarından Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'den bazı dersler almıştır. Arapça, Farsça ve Bulgarca'yı iyi derecede bilen Manastırlı 5 Aralık 1912'de Anadoluhisarı'ndaki evinde vefat etmiş, cenazesi Fatih Camii haziresine defnedilmiştir.⁷

Ömrünü İslam'a hizmete ve şer'î ilimleri öğrenip öğretmeye vakfeden Manastırlı'nın irtihali ilim çevrelerinde "büyük kayıp" olarak nitelendirilmiştir.⁸ Manastırlı'nın yakın çevresinden olan Mehmed Âkif (öl. 1936), onun vefatı dolayısıyla derin üzüntü duymuş ve onun ölümü şöyle tasvir etmiştir: "Hangi derdimize ağlayalım? Hangi felâketimizin mâtemini tutalım? Manastır'dan üç beş gün sonra Manastırlı'yı kaybeden Osmanlı vatani bugün de Ahmed Mithat'ın arkasından ağlıyor." Manastırlı'yı Muhammed Abduh (öl. 1905), Mevlânâ Hüseyin Cısr (öl. 1909) ve Şeyh Emin (öl. 1906) gibi kendi bölgelerinde çok meşhur kabul edilen zatlardan kabul eden Âkif, onu Osmanlı'nın tanınan ve aynı zamanda mütebahhir bir âlimi ve muharriri olarak nitelemiştir. Manastırlı'nın İslamî ilimlerin her sahasında külli ihata sahibi olmakla birlikte onun zevk aldığı ve en ziyade uğraştığı ilmin tefsir ilmi olduğunu aktaran Âkif, onun İbn Abbas'tan günümüze ne kadar müfessir yetişmişse hepsi hakkında malumat sahibi olduğunu belirtmiştir.⁹ Kanaatimizce Âkif'in bu ifadeleri abartılı olmasa gerektir. Zira Manastırlı'nın yaşadığı dönemde, İslamî ilim-

⁷ Hayatı ve eserleri hakkında bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Mehmet Ali Yekta Saraç (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), 1/260; Manastırlı Hafız Davud, "İsmail Hakkı Efendi", *Sebilürreşâd* 2-9/41-223 (6 Kanunievvel 1328), 270-271; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974), 2/771; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul: Medrese Yayınevi, 1980), 2/285-286; Nazif Ay, *Manastırlı İsmail Hakkı'nın İslam Düşüncesindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 14, 17, 95; İsmail Kara, "İsmail Hakkı (Manastırlı)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999), 1/671; Süleyman Baki, *Manastırlı İsmail Hakkı: Kelamî Görüşleri ve 'Telhisü'l-Kelam fî Berahini Akaidi'l-İslam' İsimli Eseri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001); Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2002), 64-65; Salih Sabri Yavuz, "Manastırlı İsmail Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/563-564; Süleyman Baki, "Manastırlı İsmail Hakkı Efendi: Hayatı ve Kelam Alanındaki Eserleri", *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*, ed. Ahmet Emre Dağtaoğlu vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat 2014), 84, 88-93; Mehmet Emre Haspolat, "Manastırlı İsmail Hakkı ve Nübüvvet Görüşleri", *Turan-Sam Dergisi* 10/37 (2018), 197-198.

⁸ Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/260.

⁹ Mehmed Âkif Ersoy, "Yâ Hasretin Ba'de Hasretin 'Ale'l-Müslimîn", *Sebilürreşâd* 9-2/225 (20 Kânun-ı evvel 1328/23 Muharrem 1331), 300-302.

lerde ulema arasında ün yapmış “ulema-yı sitte” denilen altı büyük âlimin varlığından söz edilmektedir ki bu altı otorite içerisinde Tikveşli Yusuf Ziyauddin Efendi, Tokatlı Şakir Efendi, Ders Vekili Halis Efendi, Mecelle şârihi Atıf Bey, Ders Vekili Muğlalı Ali Rıza Efendi ile birlikte Manastırlı İsmail Hakkı'nın da adı geçmektedir.¹⁰

Etkili bir hatip olan Manastırlı, ilk önce Fatih Camii'nde kürsü müderrisi olarak ders vermeye başlamıştır. Dolmabahçe Valide Sultan Camii vâizi ve kürsü şeyhi olmuş, ardından Süleymaniye Camii, Sultanahmet ve kürsü hocalığının en üst derecesi olan Büyük Ayasofya Camii kürsü şeyhliğine kadar yükselmiştir. Vâizlik görevinin dışında yine İstanbul'da dönemin en meşhur ilim yuvalarında hocalık yapmıştır. Hocalık görevine 1876 yılında Eyüp Askeri Rüşdiyesi'nde Arapça öğretmeni olarak başlamış, 1886'da İstanbul'da Mekteb-i Hukuk'ta Fıkıh muallimliğine getirilmiştir. 1891 yılının başlarında Mühendishâne-i Berrî-i Hümayün'da İslam Akaidi müderrisliğine atanmıştır. Ardından 1893'te Mekteb-i Mülkiye'de tefsir, hadis ve kelam ilimleri kürsüsünde muallim olduktan sonra Mayıs 1898'te Mekteb-i Hukuk'ta “Kitabu'd-Diyât ve'l-Cinâyât” muallimliğine vekaleten atanmıştır. 1900'de yeniden düzenlenip açılan Dâru'l-Fünûn-ı Şâhâne İlahiyat şubesinde tefsir ilmi hocalığına getirilmiştir. Yine aynı yerde Hikmet-i Teşrî dersi uhdesine verilmiş, 1909 yılında Askerî Tıbbiye'de birkaç yıl akaid hocalığı yapmıştır. Medresetü'l-Vâizin'de de tefsir ilmi müderrisi olarak görev yapmıştır.¹¹

Eserleri

Manastırlı'nın güçlü bir kaleme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Altmışı aşkın ömründe başta ders kitabı niteliğinde olmak üzere bir taraftan İslamî ilimlerin çeşitli dallarında eserler yazarken diğer yandan II. Meşrutiyet döneminin önde gelen dergilerinden *Sebülürreşâd* ve *Srât-ı Müstakîm*'de yazı yazan başlıca isimlerden olmuştur. Öte yandan *Tercüman-ı Hakikat*, *Tasvir-i Efkâr* ve *Teşrih* gazetelerinde ilmî, dinî ve siyâsî yazıları çıkmıştır.

Manastırlı İsmail Hakkı'nın telif ettiği eserlerin genel itibarıyla tefsir, fıkıh, kelam, dil ve edebiyat alanlarında yoğunlaştığı göze çarpmaktadır. Söz konusu eserler ilim adamları arasında dikkatle takip edilmiş, bazı eserleri mektep ve medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Çoğu eseri matbu olmakla birlikte yazma nüsha halinde eserleri de vardır. Eserlerini iki başlık altında ele almak mümkündür:

Tefsir İlmine Dair Eserleri: *Tefsîr-i sûre-i Yâsîn*,¹² *Şerhu's-sadr bi-fezâili leyleti'l-kadr*,¹³ *Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr*. Bu müstakil eserlerinin yanı sıra *Srât-ı*

¹⁰ Mahir İz, *Yılların İzi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1990), 127, 254.

¹¹ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 2/275; Baki, *Manastırlı İsmail Hakkı Efendi: Hayatı ve Kelam Alanındaki Eserleri*, 89-90.

¹² Manastırlı'nın Mekteb-i Mülkiye'deki muallimliği sırasında ders olarak okuttuğu notlardan oluşan eser, talebesi Muhammed Şevket'in bu notları temize geçirmesi ile ortaya çıkmıştır.

¹³ Kadir Süresi'ni tefsir ettiği bu eserde Kadir gecesinin fazileti de ele alınmaktadır.

Müstakîm dergisinin muhtelif sayılarında başta Fatıha sûresi tefsiri olmak üzere tefsir alanına dair diğer başka yazıları da yer almaktadır.¹⁴

Diğer Eserleri: *Hâce-i lisân-ı osmânî*,¹⁵ *Tercümetü'r-risâleti'l-hamîdiyye*,¹⁶ *Ah-kâm-ı şehri-i sıyâm*,¹⁷ *Mevâhibü'r-Rahmân fî menâkıbî'n-nu'mân*,¹⁸ *Metâlib-i irfâniyye ve izâhât-ı nûniyye*,¹⁹ *Vesâilü'l-felâh fî mesâilî'n-nikâh*,²⁰ *Mevâidü'l-in'âm fî berâhîn-i akâidi'l-İslâm*,²¹ *Telhîsü'l-keâm fî berâhîn-i akâidi'l-İslâm*,²² *Mevâiz*,²³ *Usûl-i fıkıh*,²⁴ *Hak ve hakikat*,²⁵ *Mebâdî-i fârisî*,²⁶ *Füyûzâtü'l-meliki'l-allâm fî kerâmet-i Abdisselâm*,²⁷ *Şerhu mi'yâri'l-adâle*,²⁸ *Mecâmi'ü'l-âdâb*,²⁹ *Nefâisü'l-keâm fî mehâsin-i vezâifi'l-İslâm*,³⁰ *Nesemâtü'l-eshâr fî medhi'n-nebiyyi'l-muhtâr*,³¹ *Kosova sahrâsı mev'izası*,³² *Kitâbü'l-vesâyâ ve'l-ferâiz*,³³ *Amd ve kasd meselesi*.³⁴

1. FUSÛLU'T-TEYSİR FÎ USÛLİ'T-TEFSİR HAKKINDA TANITICI BİL-GİLER VE TEFSİR USÛLÜNDEKİ YERİ

1.1. Eser Hakkında Tanıtıcı Bilgiler

Fikrî ve siyasî olarak çalkantılı bir dönemde yaşamasına rağmen elli yıla yaklaşan ilim ve kültür hayatına çok sayıda eser sığdıran Manastırlı, yaşadığı dönem itibariyle hem eğitim gördüğü medrese tarzı eğitim-öğretim kurumlarında hem de yeni oluşturulan mekteplerde ders vermiştir. Ders verdiği yeni kurumlardan biri 1900 yılında yayımlanan Dâru'l-Fünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi çerçevesinde kurulan Dâru'l-Fünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'dir.³⁵ Nizamnâmeğe göre dört yıl olan bu şubede okutulacak dersler tefsir-i şerif, hadis-i şerif, usûl-i hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, ilm-i

¹⁴ Bu yazıların sıralı bir listesi için bk. Ali Osman Şamlı, *Manastırlı İsmail Hakkı'nın Tefsirciliği* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 41-45.

¹⁵ Osmanlı Türkçesi üzerine yazılmış bir eserdir.

¹⁶ Hüseyin el-Cisr'in (öl. 1909) *Risâletü'l-hamîdiyye* isimli kitabının Osmanlıcaya tercümesi ve şerhidir.

¹⁷ *Tercümân-ı hakikat* gazetesinde tefrika edildikten sonra üç cüz olarak neşredilmiştir. Eserde Ramazan ayı ve oruç, anne-baba hakkına riayet, Kur'ân'ın tilaveti konuları bulunmaktadır.

¹⁸ İbn Hacer el-Heytemî'nin (öl. 974/1567), *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbî'l-İmami'l-A'zam* adlı eserine tam olarak bağlı kalmadan Türkçeye tercüme ettiği eserdir.

¹⁹ Hızır Bey'in (öl. 863/1459) *el-Kasidetü'n-Nûniyye*'sinin şerh ve izahıdır.

²⁰ İslâm hukukunun muamelat kısmına dair 235 mesele barındırmaktadır.

²¹ İslâm akaidi ve kelâma dair meseleler hakkında özet bilgiler içermektedir.

²² İslâm akaidinin temel meselelerinin açık ve anlaşılır biçimde anlatıldığı bir eserdir.

²³ Ayasofya Camii'ndeki vaazlarının talebesi Eşref Edip tarafından neşredilmesi ile ortaya çıkmıştır

²⁴ Mekteb-i Hukuk öğrencilerine İslâm hukuk metodolojisi mahiyetinde hazırlanan ders kitabıdır.

²⁵ Dozy'nin (öl. 1883) Kur'ân ve Hz. Peygamber hakkındaki iftiralarına tepki olarak kaleme alınmıştır.

²⁶ Fars dili üzerine yazılmış bir eserdir.

²⁷ Abdülkerim Bermutî'ye dair bir eserin tercümesini yaptığı kitabıdır.

²⁸ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde yazma olarak bulunmaktadır.

²⁹ Yazma bir eser olup Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir.

³⁰ Dini vazifelerin yerine getirilişi hakkında malumat vermektedir.

³¹ Abdulganî b. İsmail en-Nabluşî'nin (öl. 1143/1731) bediiyesinin bir kısmının tercüme ve şerhidir.

³² Rumeli seyahati sırasında Kosova Sahrasında verdiği vaazın bir özeti mahiyetindedir.

³³ Vasiyet ve İslâm miras hukukunu inceleyen ferâiz konularını ele alan bir eserdir.

³⁴ Yazma bir eser olup Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde yer almaktadır.

³⁵ Zeki Salih Zengin, *Medreseden Dâru'l-Fünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011), 54.

kalam ve tarîh-i din-i İslam olarak belirlenmiştir.³⁶ 1316/1317 (1900/1901) öğretim yılında eğitime başlayan Dâru'l-Fünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin 1319 (1902) yılı Maarif Salnâmesi'nde Şube'nin öğretim kadrosuna yer verilmiştir. Buna göre tefsir dersine Manastırlı İsmail Hakkı'nın girmesi uygun görülmüştür. Hatta Şube'nin 1904 yılındaki öğretim kadrosunun 1902 tarihli Salnâme'dekiyle aynı olduğu belirtilmiştir.³⁷ Buradan hareketle Manastırlı'nın Dâru'l-Fünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin 1316'daki (1900) kuruluşundan itibaren 1320'ye (1904) kadar burada tefsir muallimliği yaptığını söylemek mümkündür. Ayrıca Manastırlı'nın bir dönem hocalık yaptığı Mekteb-i Mülkiye'nin 1898/1899 (1315/1316) yıllarına ait Maarif Salnamesi'nin birinci sınıfındaki dersler cetveline bakıldığında ilm-i kalam, tefsir ve hadis, ilm-i fıkıh ve mecelle, ilm-i ahlak vb. derslerin ders programında yer aldığı görülmektedir.³⁸

Anlaşıldığı kadarıyla Manastırlı 1893'ten itibaren Mekteb-i Mülkiye'de tefsir, hadis ve kalam ilimleri kürsüsünde muallimlik yaparken diğer taraftan 1900 yılında öğretime başlayan Dâru'l-Fünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde tefsir muallimliği yapmış ve girdiği tefsir derslerinde kullanılmak üzere bu eseri kaleme almıştır. Nitekim *Fusûlu't-teysir fi usûli't-tefsir*'in zahriyye kısmında bulunan "Mekteb-i Mülkiye ve Dâru'l-Fünûn-i Şâhâne ilm-i kalam, tefsir ve hadis muallimi Manastırlı İsmail Hakkı Efendi tarafından ve 1317-1318 eğitim-öğretim yılı Mekteb-i Mülkiye birinci sınıf için kaleme alınmış olan usûl-i tefsir notlarını içeren bir defter" yazısı bu duruma açıklık getirmektedir.

Bu eserin varlığına dair ilk bilgiyi Manastırlı'nın kendisi vermiş, Kadir sûresinin tefsiri hakkında kaleme aldığı *Şerhu's-sadr bi-fezâil-i leyleti'l-kadr* isimli eserinin dipnot kısmında böyle bir çalışmasının varlığına dikkat çekmiştir.³⁹ Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* ile Ömer Nasuhi Bilmen'in *Tabakâtü'l-Müfessirin*'inde ve "Manastırlı İsmail Hakkı" başlıklı *DİA* maddesinde bu eserin mevcudiyetinden söz edilmediği gibi Osmanlı dönemi tefsir usûlü çalışmalarını konu edinen akademik bir çalışmada⁴⁰ da bu eserin varlığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Daha önce yapılan kimi çalışmalarda ise bu esere dair çok genel-geçer bazı bilgiler verildiği görülmektedir.⁴¹ Buna karşılık son yıllarda Osmanlı dönemi tefsir çalışmalarına dair yapılan bazı akademik çalışmalarda bu eserden daha fazla söz edildiği anlaşılmaktadır.⁴²

³⁶ Yurdağül Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrası Okullarda Din Eğitimi* (İstanbul: İfav Yayınları, 2001), 212; Zengin, *Medreseden Dâru'l-Fünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, 57.

³⁷ Zengin, *Medreseden Dâru'l-Fünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, 64.

³⁸ Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrası Okullarda Din Eğitimi*, 205.

³⁹ Dipnottaki atıf şöyledir: "Buna dair tafsilât-ı mühimme 'Fusûlu't-teysir fi usûli't-tefsir' nâm eser-i âciziyeye derc olunmuştur..." Bk. Manastırlı İsmail Hakkı, *Şerhu's-Sadr bi-Fezâil-i Leyleti'l-Kadr* (Dersâadet: Mahmud Bey Matbaası, 1325), 3.

⁴⁰ Bk. Cüneyt Sapanca, *Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

⁴¹ Süleyman Baki, *Manastırlı İsmail Hakkı'nın Kelâmî Görüşleri* (Üsküp: Logos-A, 2006), 58.

⁴² Bk. Murat Kaya, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, ed. İsmail Kurt vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 322; Şamlı, *Manastırlı İsmail Hakkı'nın*

1.2. Hakkında Yapılan Bazı Çalışmalar

Görebildiğimiz kadarıyla eserle ilgili ilk tanıtım ve değerlendirme niteliğindeki çalışmayı hülasa bir şekilde yapan Mehmet Emin Maşalı olmuştur. Maşalı, *Osmanlı Dönemi Tefsir Usûlü Çalışmaları* başlıklı çalışmasında *Fusûlu't-teysir fi usûli't-tefsir*'i kısaca tanıtmış ve eserin aynı dönemde kaleme alınmış diğer tefsir usûlü eserleriyle kısa bir mukayesesini yapmıştır.⁴³ Mustafa Öztürk'ün kaleme aldığı *Osmanlı Tefsir Mirası* isimli eserde, *Fusûlu't-teysir* modern dönem tefsir usûlü edebiyatı çerçevesinde değerlendirilmiş, müellif ve eser hakkında kısaca bilgi verilmiştir.⁴⁴ Araştırmamızı tamamladığımız sırada Esra Çetiner'in *Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Fusûlü't-Teysir fi Usûli't-Tefsir Adlı Eseri: İnceleme ve Metin*⁴⁵ başlıklı Yüksek Lisans Tezi'ni tamamladığı ve Hasan Yücel'in *Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlu't-Teysir fi Usûli't-Tefsir Adlı Eserinin Bilginin Bütünlüğü Çerçevesinde Değerlendirilmesi*⁴⁶ başlıklı yedi sayfalık özet mahiyetinde bir makalesinin yayınlandığı bilgisine ulaşılmıştır.

1.3. Eserin Şekli Özellikleri ve Sistematiği

Rik'a hattıyla kaleme alınan eser 34 varak ve 66 sayfadan oluşmaktadır. Sayfaları 12 satır şeklinde düzenlenmiş olup kenarlarında haşiye ve ta'lika yer almamaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi, Tercüman 447 numarada kayıtlı bulunan eserin kapağında "Mekteb-i Mülkiye ve Dâru'l-Fünûn-i Şâhane ilm-i kelim, tefsir ve hadis muallimi Manastırlı İsmail Hakkı Efendi tarafından ve 1317-1318 eğitim-öğretim yılı Mekteb-i Mülkiye birinci sınıf için kaleme alınmış olan usûl-i tefsir notlarını içeren bir defter" kaydı bulunmaktadır.

Eser bâb-ı evvel ve bâb-ı sâni olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Her bölüm kendi içinde asıl adı verilen alt başlıklara göre düzenlenmiş, birinci bölümde dokuz asıl ve ikinci bölümde beş asıl olmak üzere toplam on dört asıla yer verilmiştir. Asılların alt kısmında konuların durumuna göre yer yer ek bilgi verme, farklı görüşe işaret etme ve dikkat çekme kabilinden fevâid ve tenbîh gibi alt başlıklar kullanılmıştır.⁴⁷ Bu çerçevede Mekki ve Medeni konusundan bahseden üçüncü asılın altında üç fâide ve

Tefsirciliği, 40; Mustafa Murat Batman, *Osmanlı Modern Dönem Tefsir Usûlü Örneği: Debeli Vildan Faik Bey (1853-1925) ve el-Multekât fi-Usûlü't-Tefsir Adlı Eseri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 2; Haspolat, *Manastırlı İsmail Hakkı ve Nübüvvet Görüşleri*, 200.

⁴³ Mehmet Emin Maşalı, "Osmanlı Dönemi Tefsir Usûlü Çalışmaları", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, ed. İsmail Kurt vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 259-262; a.mlf., "Osmanlı'dan Günümüze Kur'an İlimleri/Tefsir Usûlü Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012), 121-122.

⁴⁴ Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 156-158.

⁴⁵ Esra Çetiner, *Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Fusûlü't-Teysir fi Usûli't-Tefsir Adlı Eseri: İnceleme ve Metin* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁴⁶ Hasan Yücel, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın (1330/1912) Fusûlu't-Teysir Usûli't-Tefsir Adlı Eserinin Bilginin Bütünlüğü Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (Şubat 2019), 1871-1878.

⁴⁷ Süyûtî'nin *el-İtkân*'ında da aynı şekilde konular arasında "tenbih, fer', fasl, teznib, fâide, mesele" gibi başlıklar altında çeşitli alt bilgilere yer verilmiştir. Bk. Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed b. Ali (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1427/2006).

bir tenbihe, vahyin yakaza halinde gelişini konu edinen altıncı asılın altında bir tenbih, sebab-i nüzûlden bahseden on birinci ve on ikinci asılların altında ikişer tenbih, tekerrür-i nüzûlü konu edinen ve son asıl olan on dördüncü asılın altında dört tenbihe yer verilmiştir. Böylece eserde toplamda üç fâide ve on tenbihe yer verilmiştir. Eserde dikkati çeken bir husus her sayfaya günümüz tekniğine uygun şekilde sayfa numarası verilmesidir. Ayrıca eserin altmış üç ve altmış beşinci sayfalarında modern dönem dipnot gösterme yöntemi çerçevesinde iki dipnot kullanılmıştır.

1.4. Tefsir Usûlündeki Yeri

Osmanlı dönemi tefsir usûlü çalışmalarına bakıldığında bunların hem sayıca az hem de ekseriyetle küçük hacimli⁴⁸ ve daha çok Kur'ân ilimlerinin muhtelif dallarına dair oldukları görülür. Fakat tefsir mukaddimelerinde yer alan izah ve değerlendirme niteliğinde olanlar, kimi eserlerin ilgili bölümlerinden oluşanlar ile Kur'ân ilimlerinden muayyen bir ilimle ilgili olarak yapılmış müstakil çalışmalar⁴⁹ bu hükmün dışında kalmaktadır.

Görüldüğü kadarıyla Osmanlı dönemi tefsir usûlüne dair kaleme alınan çalışmalardan birkaçı klasik dönemde verilmişken çoğunluğu son dönemde kaleme alınmıştır. Bunlardan bazılarını kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz: el-Kâfiyeci'nin (öl. 879/1474) *et-Teysîr fî kavâid-i ilmi't-tefsîr*'i, Şeyh Osman'ın (öl. 1200/1785) *Kavâidu ilmi't tefsîr*'i, Ahmet Cevdet Paşa'nın (öl. 1312/1895) *Hülâsatü'l-beyân fî te'lîfi'l-Kur'ân*'ı, Manastırlı İsmail Hakki'nin (öl. 1330/1912) *Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr*'i, Tâhir el-Cezâiri'nin (öl. 1338/1920) *et-Tibyân*'ı, Debeli Vildan Faik'in (öl. 1344/1925) *el-Mültekât fî usûli't-tefsîr*'i, Bursalı Mehmed Tâhir'in (öl. 1344/1925) *Delîlü't-tefâsîr*'i, Bergamalı Ahmet Cevdet'in (öl. 1345/1926) *Tefsîr Usûlü ve Tarihi*, İzmirli İsmail Hakki'nin (öl. 1366/1946) *Târih-i Kur'ân*'ı, Şerafeddin Yaltkaya'nın (öl. 1367/1947) *Târih-i Kur'ân-ı Kerim*'i, Musa Carullah Bigiyef'in (öl. 1369/1949) *Ulûmu'l-Kur'ân ve Kur'ân Tarihi* ile ilgili eserleri ve Ömer Nasuhi Bilmen'in (öl. 1391/1971) *Büyük Tefsîr Tarihi*.

Osmanlı'nın klasik döneminde tefsir usûlüne dair çalışmaların az olmasının temelinde kanaatimizce üç neden yer almaktadır. Bunlardan birincisi zaman zaman tefsirin başlı başına bir ilim kabul edilip edilmeyeceğine yönelik tartışmalardır. İkincisi müfessirlerin tefsir usûlüne dair bilgilerin çoğunu ya ilgili âyetin tefsirinde ya da tefsirlerinin mukaddime kısımlarında aktarmalarıdır. Üçüncüsü ise Kur'ân ilimleri ve tefsir usûlü alanlarının iki temel taşı olan Zerkeşi'nin *el-Burhân*'ı ile Süyûtî'nin *el-*

⁴⁸ Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", 1/152-154.

⁴⁹ Bu müstakil çalışmalardan bazıları için bk. Sapanca, *Osmanlılarda Tefsîr Usûlü Çalışmaları*, 56-80; Maşalı, "Osmanlı Dönemi Tefsîr Usûlü Çalışmaları", 247-263; a.mlf., "Osmanlı'dan Günümüze Kur'ân İlimleri/Tefsîr Usûlü Çalışmaları", 111-133; Öztürk, *Osmanlı Tefsîr Mirası*, 150-184.

İtkân'ının Osmanlı medreselerinin eğitim müfredatlarında yer alması⁵⁰ ve bu alandaki ihtiyacı fazlasıyla gidermesidir. Buna bağlı olarak farklı bir eser kaleme almak yerine daha ziyade o iki eseri kısaltma ve özetleme şeklinde bir yol izlenmiştir. Belki bu genellemeden Kâfiyeci'nin *et-Teysîr fi kavâidi ilmi't-tefsîr*'i hariç tutulabilir. Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) öğrencisi ve Süyûtî'nin hocası olan el-Kâfiyeci, tefsir usûlüne dair eserini, tefsirin müstakil bir ilim olduğunu, buna bağlı olarak da onun kendine has usûl ve kaidelerinin bulunduğunu gözler önüne sermek için yazdığını belirtir.⁵¹ Ancak bu iddiaya Kâtib Çelebi (öl. 1067/1657) karşı çıkmıştır.⁵² Benzer bir yaklaşımın Süyûtî tarafından gösterildiği de belirtilmektedir.⁵³ Bu durumda her iki tavrın ortak noktası *el-Kâfiyeci'nin et-Teysîr fi kavâid-i ilmi't-tefsîr* isimli eserinin Zerkeşi'nin *el-Burhân*'ını aşabilecek bir nitelikte olmadığı yönündedir.

2. ESERİN MUHTEVA ANALİZİ VE TEFSİR USÛLÜ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Fusûlu't-teysîr bir ders kitabı niteliğinde olduğu için klasik tefsir usûlü eserlerinin çoğundan farklı olarak bu eserlerde yer alan her konuyu ele almamaktadır. Buna karşılık eser, öğretimi esas aldığı için mümkün olduğunca kısa ve gereğinden fazla tartışmaya girmekten uzaktır.

Eserin ilk iki sayfasında “ilm-i tefsir, Kur’ân-ı Kerîm, ehadis-i kudsiyye, sûre, âyet, fasıla, aksar-ı suver” gibi temel kavramların tanımı yapılarak tefsir ilminin genel çerçevesine yönelik bir giriş yapılmıştır. Örneğin eserde tefsir ilminin tanımı muhtasar ve müfid şekilde şöyle yapılmaktadır: “İlm-i tefsîr; birtakım usûl ve ta’rifâtı hâvidir ki bu vasıta ile kelâmullahın meânî-i şerîfesi bilinerek saâdet-i hakikiye ihrâz olunur.”⁵⁴ Bu kısa tanımın ardından detaya girmeden bir iki cümle halinde besmele-i şerîfenin durumundan bahsedilerek bismelenin sûrelerin bir parçası olmayıp başlı başına müstakil bir âyet olduğu belirtilmektedir. Buradan anladığımız kadarıyla Manastırlı, bismelenin müstakil bir âyet olduğu görüşünü kabul edenler arasında yer almaktadır. Bu kısa girişin akabinde eserde toplam iki bölüm halinde ve on dört asılda sırayla şu konulara yer verilmektedir:

Birinci bölümün ilk asıl kısmında çoğunlukla tefsir kitaplarında ve bazı meşhur hadis mecmularında yer alan, zaman zaman müstakil eserlerde yer bulan Kur’ân’ın sûre ve âyetleri arasında tafdil/fazilet meselesine değinen yazar, âyetler ve sûreler arasında fazilet farkı olduğunu kabullenmekte, buna dair örnekler sunmaktadır. Bu konudaki tutumunu şu ifadelerle aktarmaktadır:

⁵⁰ Ömer Özyılmaz, *Manzume-i Tertib-i ‘Ulûm, Tertibu’l-‘Ulûm, Kaside Fi’l-Kütübi’l-Meşhûre Fi’l-‘Ulûm, Kevakib-i Seb’a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Tertib-i ‘Ulûm İsimli Eserine Göre XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002), 33.

⁵¹ Maşalı, “Osmanlı Dönemi Tefsir Usûlü Çalışmaları”, 249; a.m.f., “Osmanlı’dan Günümüze Kur’ân İlimleri/Tefsir Usûlü Çalışmaları”, 115.

⁵² Maşalı, “Osmanlı’dan Günümüze Kur’ân İlimleri/Tefsir Usûlü Çalışmaları”, 131.

⁵³ Sapanca, *Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları*, 58.

⁵⁴ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr fi Usûli't-Tefsîr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Tercüman, 447), 1-2.

*Kavl-i sahîha göre suver ve âyât-ı Kur'âniyye beyninde tafdil caridir. Zira kelâmullah olmak ci-hetiyle her birinde fazilet zikr bulunmakla beraber bazılarında fazilet-i mezkure de bulunur. Sıfât-ı âliyye-i sübhaniyye beyanına dair olan âyât ve suver-i sâirlerinden efdal ve a'zam addolunur.*⁵⁵

Manastırlı bu ifadesinin ardından *el-Burhân* ile *el-İtkân*'ı merkeze alarak bazı rivayetlere yer verir. Manastırlı'nın bu konuda Fatîha sûresi ile Âyetü'l-Kürsî'nin faziletine dair örnek olarak verdiği rivayetlerin Zerkeşi ve Süyûtî'nin yer verdiği rivayetlerle hemen hemen aynı olduğu görülmektedir.⁵⁶

Tefsir usûlünün önemli bahislerinden biri Mekkî ve Medenî sûreler meselesidir. Bu ayrım doğrultusunda müfessirlerin bir kısmı mekânı, bir kısmı zamanı diğer bir ifadeyle hicreti, bir kısmı da hitabı esas almıştır. Fakat daha çok tercih edilen yaklaşım zamanı yani hicreti esas alanların görüşüdür.⁵⁷ Nitekim ikinci ve üçüncü asıllarda Mekkî ve Medenî sûreler meselesini ele alan müellif, bu konuda meşhur olan ve daha çok tercih edilen yaklaşım olan hicretin esas kabul edilmesi gerektiğini şöyle vurgulamaktadır: “İstîlâh-ı meşhura göre mekkî kable'l-hicre ve medenî ba'de'l-hicre nazil olan Kur'ân'a itlak olunur. Mahalli nüzûle itibar olunmaz.”⁵⁸

Bu çerçevede hangi sûrelerin Mekkî hangilerinin Medenî olduğu hususunda bilgi veren Manastırlı, ardından nerede indiği konusunda ihtilaf olan sûrelerin adını vermektedir. Aynı konuyla bağlantılı olarak üçüncü asılda Mekkî sûrelerin içinde Medenî ve Medenî sûrelerin içinde Mekkî âyetlerin varlığına dikkat çekerek istisnâ durumların mevcut olabileceğini aktarır ve bunlara bazı örnekler getirir. Manastırlı bu örnekleri seçerken ve konunun genel gidişatında *el-İtkân*'ı esas almak suretiyle Süyûtî'nin yaklaşımını ve sistematîğini özetlemekle yetinmektedir.⁵⁹ İfadesi şöyledir: “Celâleddin Süyûtî rahimehullah “el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân” nâm eser-i mübâreklerinde hâvi-i istisna olan her sûreden istisna olacak âyetleri ale't-tertib beyan etmiştir.”⁶⁰

Mekkî ve Medenî konusunda kısmen tafsilata giren Manastırlı, Mekkî ve Medenî'yi bilmenin kıstaslarına dair âlimler tarafından geliştirilen bazı kurallara yer vermektedir. Hemen ifade edelim ki bu noktada Manastırlı genellemeci bir yaklaşımdan uzak durarak Mekkî ve Medenî'nin tespitine dair kuralların mutlak olmayıp kendi içinde farklılık arz edeceğini hatırlatmayı ihmal etmemektedir.⁶¹ Hatta bu konuda bazı örnekler üzerinden somut deliller getirerek Tâbiîn'in büyüklerinden nakledilen

⁵⁵ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysir* (Tercüman, 447), 3.

⁵⁶ Krş. Bedreddin Muhammed b. Abdullah *ez-Zerkeşi*, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1433/2012), 1/287; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/394-396.

⁵⁷ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/132-133; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/49; Muhammed Abdülazim Zürkânî, *Menâhilül-'İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvas Ahmed Zemerli (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, 1996), 1/159-160; Kattân, *Mennâ* Halil, *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2009), 46, 54-55.

⁵⁸ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysir* (Tercüman, 447), 4.

⁵⁹ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysir* (Tercüman, 447), 5-6; krş. Süyûtî, *el-İtkân*, 1/64-73.

⁶⁰ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysir* (Tercüman, 447), 6.

⁶¹ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysir* (Tercüman, 447), 7-10.

Mekkî-Medenî konusundaki kimi görüşleri eleştirerek kendi görüşünü ön plana çıkarmaktadır.⁶² Bu yaklaşım onun muhakkik bir alim olduğunu gösteren güzel bir örnek oluşturmaktadır.

Manastırlı dördüncü asılda âyetlerin iniş yeri ve zamanı ile alakalı olan hazarî ve seferî konusuna temas etmektedir. Bu çerçevede müfessirlerin çoğunluğunun kabul ettiği üzere Kur'ân'ın nüzûlünün büyük kısmının hazarî ve az bir kısmının seferî olarak nazil olduğunu söylemektedir: "Kur'ân-ı Kerim de ekserî hâl-i ikamette nazil olmakla 'hadarî' ve bazıları esnâ-yı seferde vahyolunup 'seferî' tesmiye olunur."⁶³ Seferî âyetlere örnek olması açısından iki âyet üzerinde durmuş⁶⁴ ve geri kalan yirminin üzerindeki âyet hakkındaki gerekli bilginin sıkça atıfta bulunduğu *el-İtkân*'da yer aldığını belirtmiştir.⁶⁵

Beşinci asılda âyetlerin iniş zamanına dair leylî ve neharî konusunu ele alan yazar, genel kabul gören anlayış doğrultusunda Kur'ân'ın sûre ve âyetlerinin çoğunluğunun gündüz nazil olduğunu, sadece bazı sûre ve âyetlerin gece nazil olduğunu aktarmaktadır.⁶⁶ Ardından gece nazil olduğunu belirttiği söz konusu sûre ve âyetlere dair bazı rivayetleri aktarır ki⁶⁷ bu rivayetlerin dayanağı olarak da müellif tarafından *el-İtkân*⁶⁸ işaret edilmektedir.⁶⁹

Firâşî ve nevmî konusunun tartışıldığı altıncı asılda, Kur'ân'ın bütün âyet ve sûrelerinin Hz. Peygamber'in uyanık olduğu esnada nazil olduğu vurgulanır. Bazı selef ulemasının sadece Kevser sûresinin uyku halinde nazil olduğuna dair görüşünün doğru olmadığı Şafî fakihlerinden İmam Rafî (öl. 623/1226) ve Celaleddin Süyûtî'ye dayanılarak reddedilir.⁷⁰ Müellif bu konunun tenbih kısmında bazı âyetlerin Hz. Peygamber'in yatağında bulunduğu sırada nazil olmasına dair rivayetlerin varlığına karşılık onların da aslında Hz. Peygamber'in uykuda iken vahiy aldığına delil olamayacağını savunur. Bu görüşünü kuvvetlendirmek adına yatakta bulunmanın uykuda olmak anlamına gelmeyeceğine dikkat çeker.⁷¹

Âyetlerin iniş bağlamında semavî ve arzî âyetler meselesinin değerlendirildiği yedinci asılda, müellif tarafından geleneksel görüş çerçevesinde hareket edilerek âyetlerin çoğu kısmının arzda, az bir kısmının semada ve yine çok az bir kısmının ise sema ve arz arasında nazil olduğu söylenir ve bunlar hakkında kısa değerlendirme yapılır.⁷² Manastırlı bu kısımda sema ve arz arasında nazil olduğu söylenen âyetler

⁶² Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 7.

⁶³ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 10-11.

⁶⁴ el-Bakara 2/125, 281.

⁶⁵ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 11.

⁶⁶ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 12.

⁶⁷ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 13-15.

⁶⁸ Krş. Süyûtî, *el-İtkân*, 1/85-89.

⁶⁹ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 15.

⁷⁰ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 15-18; krş. Süyûtî, *el-İtkân*, 1/92-93.

⁷¹ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 17-18.

⁷² Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 18-22.

hakkında yer verdiği rivayetleri değerlendirirken ilk defa tefsir tarihinin müstesna ismi Taberî'den (öl. 310/923) iki defa alıntı yapmakta ve bunun yanında dirayet tefsirinin önde gelen isimlerinden Beyzâvî'den de alıntı yapmaktadır.⁷³ Bu durum Manastırlı'nın eserini kaleme alırken tefsir usûlü eserlerinin yanı sıra klasik tefsir eserlerinden de yararlandığına güzel bir örnek teşkil etmektedir.

İlk nazil olan âyet ve sûreler hakkındaki meselelerin ele alındığı sekizinci asılda yaygın olan görüşün yanında olan Manastırlı, ilk inen âyetlerin Alak sûresinin ilk âyetleri olduğunu *Sahih-i Buhari* ve *Müslim*'de geçen ilgili rivayetler ışığında temellendirmektedir.⁷⁴ Yine müellif sekizinci asılda ilk vahiyyle ilgili meseleleri anlatırken meselenin daha vazıh hale gelmesi için *Sîret-i İbn Hişam* gibi siyer ilminin en temel başvuru kitabına da atıfta bulunarak Hz. Peygamber'in ilk vahiy gelmeden önceki ve sonraki hallerini tasvir etmektedir. Bu çerçevede vahiy gelmeden önce Hz. Peygamber'in sık sık Hira'ya giderek uzlet ve inzivaya çekilmesi, Hira'nın fiziki durumu, vahiy geldikten sonra Hz. Hatice ile olan diyalogları, ilk vahiyden bahseden hadis üzerinden uzun uzadıya tahlil edilir.⁷⁵ Manastırlı'nın burada isim vermeden genel bir ifadeyle "...kütüb-ü siyerde beyan olunduğu üzere..."⁷⁶ demek suretiyle siyer kitaplarına göndermede bulunması ve hadis ilmini tedvin eden isim olan İmam Zührî'ye (öl. 124/742) atıfta bulunması⁷⁷ analizlerinde sîret-nüzûl ilişkisine önem verdiğini göstermektedir.

Müellifin ilk vahiyden bahseden rivayetlerle ilgili yaptığı yorumlarda kimi psikolojik tahliller dikkat çekmektedir. Nitekim meşhur rivayette geçtiği üzere ilk vahiy esnasında Hz. Peygamber'in Cebrail'e okuma bilmediğini söylemesinin akabinde Cebrail'in Hz. Peygamber'i üç defa sert bir biçimde sıkmasının üç durumun gerçekleşmesine vesile olduğunu belirtmektedir. Yazara göre Cebrail'in ilk sıkmasının ardından Hz. Peygamber bir bakıma düşüncesini sadece kendi üzerinde yoğunlaştırmış, ikinci sıkmasının ardından vahyi işitme konusundaki kabiliyeti gelişip çoğalmış ve üçüncü sıkmasının ardından Cebrail ile karşılıklı ünsiyet peyda etme seviyesine çıkmıştır.⁷⁸ Buna göre müellif Cebrail'in ilk vahiy esnasında Hz. Peygamber'i her sıkmasının aslında vahye hazırbulunuşluk noktasında bir aşama oluşturduğu düşüncesini taşımaktadır ki bizce bu yorum oldukça özgün bir yaklaşım görünümündedir.

Yine bu asılda 'Alak sûresinin kalan kısmının inzalinden evvel Müddesir sûresinin nazil olmaya başladığını aktaran Manastırlı, *Sahih-i Buhari* ve *Müslim*'e dayanarak ilgili rivayetleri aktardıktan sonra nübüvvet için önce 'Alak sûresinin ilk âyetlerinin indiği, risalet için ise Müddesir sûresinin ilk âyetlerinin nazil olduğu

⁷³ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysir* (Tercüman, 447), 20-21.

⁷⁴ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysir* (Tercüman, 447), 23.

⁷⁵ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysir* (Tercüman, 447), 23-27.

⁷⁶ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysir* (Tercüman, 447), 25.

⁷⁷ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysir* (Tercüman, 447), 27.

⁷⁸ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysir* (Tercüman, 447), 30.

hükmüne varmaktadır. Bu iki sûrenin inmeye başlamasının akabinde ise tam olarak inen ilk sûrenin Fatıha olduğunu söylemektedir.⁷⁹ Dolayısıyla yazara göre 'Alak sûresi 1-5. âyetler "nübüvvet" bağlamında, Müddessir sûresi 1-3. âyetler ise "risalet" bağlamında ilk nazil olan âyetler olmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber'e önce nübüvvet görevi verilmiş olup ardından risalet görevi gelmiş ve böylece Müddessir sûresinin ilgili âyetleriyle uyarı görevi başlamıştır.

Birinci bölümün son kısmı olan dokuzuncu asılda ise en son nazil olan âyet hakkındaki tartışmaları değerlendiren müellif, inen son âyetin Bakara sûresinin 281. âyeti olduğunu kabul eder. Bunu teyid için bu âyetin nüzûlünün ardından Hz. Peygamber'in dokuz gün daha yaşayıp vefat ettiğine dair bilgi veren rivayeti zikreder. Akabinde son gelen âyetle ilgili farklı rivayetleri kısaca belirttikten sonra nüzûl sırasına göre tam olarak inen son sûrenin Nasr sûresi olduğunu aktararak bu bahsi sonlandırır.⁸⁰ Bu kısımda dikkati çeken husus Manastırlı'nın hakkında görüş birliği olmayan son inen âyet konusunda⁸¹ tercihini doğrudan Bakara sûresinin 281. âyeti yönünde kullanmasıdır. Konunun devamında diğer görüşlere değinse de ilk cümlede bu görüşünü açıkça şöyle ifade etmiştir: "En sonra nazil olan âyet sûre-i celile-i Bakara'da vaki "vetteku yevmen turceune fihi illallah" âyet-i kerimesidir. Şu âyet ile vahy-i ilahi hitam bulmuştur."⁸² Manastırlı en son nazil olan âyet hakkındaki rivayetleri değerlendirirken rivayet tefsirinin iki kurucu isimlerinden Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in (öl. 327/938) görüşlerine de başvurmuştur.⁸³ Bu tutum onun klasik tefsirlerden yararlandığına başka bir delildir.

Fusûlu't-teysîr'in ikinci bölümü tamamen tefsir usûlünün tarihi olgularla ilişkili dalı olan sebab-i nüzûl konusuna ve onunla ilgili alt meselelere tahsis edilmiştir. Müellif sebab-i nüzûlün tarifıyla konuya şu şekilde giriş yapmıştır: "Kur'ân-ı Kerim'in bir kısmı doğrudan doğruya bir kısmı da sual veya vakia üzerine nazil olmuştur. Zikrolunan sual veya vakıaya 'esbâb-ı nüzûl' denir."⁸⁴ Sonra sebab-i nüzûl konusunu ele alan kaynaklara işaret etmiş, bu alanda ilk eserin Ali b. el-Medîni (öl. 234/848) tarafından yazılmasına karşılık en kapsamlı ve faydalı eserin *Lübabu'n-nukûl fi esbâbi'n-nüzûl* olduğunu belirtmiştir.⁸⁵

İkinci bölümün ilk alt başlığı olan onuncu asılda sebab-i nüzûlü bilmenin önemi-ne değinen Manastırlı, bu önemi sebab-i nüzûl konusundaki en meşhur eser olan *Esbâbü'n-nüzûl* kitabının müellifi Vâhidî'den (öl. 468/1076) iktibasla şöyle ifade eder:

⁷⁹ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 31-32; krş. Süyûtî, *el-İtkân*, 1/95-97.

⁸⁰ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 33-37.

⁸¹ Bilindiği gibi son inen âyetler hakkında görüş birliği yoktur. Kaynaklarda Bakara sûresinin 278 ve 281, Nisâ sûresinin 176, Tevbe sûresinin 128-129, Nâs sûresinin 1-3 ve Mâide sûresinin 3. âyetlerinin son inen âyetler olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Bk. Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/146-149; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/103-107; Kattân, *Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 62-65.

⁸² Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 33.

⁸³ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 33-34.

⁸⁴ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 37-38.

⁸⁵ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 38.

“Bir sûre veya âyetin sebep-i nüzûlüne ittıla’ ile fevâid-i kesîre hâsıl olur ki en mühimmi fehm-i meâni-i Kur’ân’dır. İmam Vâhidî diyorlar ki: Sebeb-i nüzûle vukuf hâsıl olmadıkça Kur’ân-ı Kerim’in tefsiri doğru olamaz.”⁸⁶

Yazara göre sebep-i nüzûl bilinmedikçe Kur’ân tefsirinin doğru biçimde yapılması mümkün değildir. Nitekim bu konunun önemini somut bir şekilde göstermek için örnek kabilinden namazda kibleye yönelme, içkinin haram oluşu, insanın yaptığı ve yapmadığı bazı işlerle ilgili ahiretteki durumu, safa ve merve arasında sa’y ile ilgili âyet başta olmak üzere bu dört âyetin⁸⁷ doğru bir şekilde anlaşılmasında sebep-i nüzûlün kilit rol oynadığı üzerinde durmuştur.⁸⁸

Müellifin on birinci asılda ele aldığı husus bir âyetle ilgili hususî nitelikli sebep-i nüzûl rivayetinin, o âyetin umumi manasını anlamada ortaya çıkaracağı problemin çözümüne yöneliktir. Yazarın probleme dair çözümü şu şekildedir:

*Sebeb-i nüzûlün hâs olması âyette umumun itibarına mani olmaz. Yani bir hadiseden dolayı bir veya birkaç kimse hakkında nazil olan Kur’ân umum ve’l-ıtlak havi olduğu takdirde hadise-i mezkurada müşarık olan eşhas-ı saire de şamil olur. Bu şümülî ispat için delil-i ahara lüzum kalmaz.*⁸⁹

Görüldüğü üzere Manastırlı ilgili problemi çözerken sebep-i nüzûl meselesini anlama hususunda hayati öneme sahip olan bir usûl kaidesine gönderme yapmıştır. Bu kural usûl ilminde küllî kaide olarak niteleyebileceğimiz “Sebebin hususiliği, hükmün umumiliğine mani değildir” şeklinde meşhur olan kaidedir. Müellif bu kuralı açıklama sadedinde ise Zemahşeri’nin *el-Keşşâf*’ındaki yoruma atıf yapmış ve akabinde konuyu pekiştirmek adına Taberî tefsirinde geçen bir rivayet üzerinde durmuştur.⁹⁰

Müellif ele aldığı âyetin daha iyi anlaşılması için âyette yer alan bazı kelimeler hakkında yer yer gramatik tahlillere de yer vermiştir. Bu bağlamda çalışmada zikri geçen Leyl sûresinin 17-18. âyetlerini örnek olarak vermek uygun olacaktır. Bilindiği üzere bu âyetlerde kendisine işaret edilen şahsın, başlıca sebep-i nüzûl rivayetleri göz önüne alındığında,⁹¹ müşriklerin işkence ettiği köleleri satın alıp âzat ederek hürriyetlerine kavuşturan Hz. Ebû Bekir olduğu kabul edilmektedir. Manastırlı her ne kadar bu görüşü doğru kabul ettiğini söylese de âyette geçen “الْأَنْتَقَى”/el-etkâ kelimesindeki harf-i tariften yola çıkarak buradaki lâm harfi üzerinden bazı tahliller yapmak suretiyle âyetin manasını daraltmak yerine Hz. Ebû Bekir başta olmak üzere gönüllerini

⁸⁶ Manastırlı, *Fusûlu’t-Teysir* (Tercüman, 447), 38.

⁸⁷ el-Bakara 2/115; el-Mâide 5/90-91; Âl-i İmrân 3/188; el-Bakara 3/158.

⁸⁸ Manastırlı, *Fusûlu’t-Teysir* (Tercüman, 447), 38-42.

⁸⁹ Manastırlı, *Fusûlu’t-Teysir* (Tercüman, 447), 43.

⁹⁰ Manastırlı, *Fusûlu’t-Teysir* (Tercüman, 447), 44-45.

⁹¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. ‘Abdullâh Mahmûd Şehâte (Beirut: Mu’essesetu’t-Târihi’l-‘Arabi, 2002), 4/723; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, thk. Es’âd Muhammed et-Tayyib (Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 3441; Ebû’l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed vd. (Kahire: Mu’essesetu Kurtuba, Mektebetu’l-Evlâdi’s-Şeyh li’t-Turâs, 2000), 14/379.

insan sevgisi ve cömertlikle bezeyen tüm müminlerin bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini anlatmaya çalışmıştır. Manastırlı'nın yaptığı tahlil şu şekildedir:

Zira lafz-ı müfrede dahil olan lâm'ın umum ve istiğrâk ifade etmesi ahd-i harici karinesi bulunmamaya mütevakkıftır. Hususan 'etkâ' kelimesi ism-i ta'dîl olmamakla medlulu olan zatın sıfat-ı takvada herkesin fevkinde bulunması iktiza eder. İmdi nassı mezkurun delalet-i kat'îsine mebnî cenab-ı sıddık sıfat-ı mezkurenin mertebe-i ulyasını ihraz ile mümtaz ve adimün-nazır olur.⁹²

Anlaşıldığı kadarıyla Manastırlı'nın burada vurgulamak istediği temel husus “Sebebin husûsîliği, hükmün umûmîliğine mani değildir” kaidesini gramatik tahlillerle destekleyerek ilgili âyetin tek bir kişi için olmayıp Hz. Ebû Bekir gibi gönlünde insan sevgisi ve cömertlik bulunan bütün insanları kapsaması gerektiğini ortaya koymaktır. Hatta bu yaklaşımına Fahreddîn er-Râzî'nin (öl. 606/1210) Hucurât sûresinin 13. âyetine yaptığı benzer yorumu örnek göstermiştir.⁹³ Bu yorum tarzı Manastırlı'nın âyetlerin sadece hususi manalarıyla yetinmeyip umumi manalarını da öne çıkarma yaklaşımına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca yazarın yer yer dilsel analizler yapması Arap dilinin inceliklerine olan vukufunu da gözler önüne sermektedir.

On ikinci asılda esbâb-ı nüzûlü tespit etmenin yollarına değinen Manastırlı, bu meselede asıl mühim noktanın sema ve rivayet olduğunu, rey ve istinbatın yerinin olmadığını hatırlatmaktadır.⁹⁴ Nitekim sözleri şu şekildedir: “Esbâb-ı nüzûl-ü Kur'ân yalnız esnâ-i vahiyde huzur ile ona kesb-i vukûf edebilen ashâb-ı kirâmdan semâ ve rivâyet suretiyle malum olup rey ve istinbâtın bunda dahli yoktur.”⁹⁵ Bu hatırlatmanın devamında ise alt başlık halinde iki tenbih ile konuyu örnekendirerek detaylandırma yoluna gitmekte ve bazı noktaların altını çizmektedir. Sözgelimi Manastırlı'ya göre sebab-i nüzûl hakkında mervî olan sahabe sözü bazen sebab-i nas olduğu gibi bazı rivayetler sebab-i nüzûlde nas olmayıp tefsire muhtemel olur. Sebab-i nüzûl konusunda üzerinde ittifak edilen hadisın senedi sahih olduğu sürece ona ittiba vaciptir.⁹⁶

Diğer tenbih kısmında ise kıssa ile sebab-i nüzûl rivayeti arasındaki ilişki üzerinde duran Manastırlı, bir kıssanın sebab-i nüzûl olarak addedilmesi için o kıssanın vaki olmasından sonra onunla ilgili âyet ya da sûrenin nazil olması gerektiğinin altını çizmektedir.⁹⁷ Aksi takdirde o kıssanın sebab-i nüzûl kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Bu görüşünü temellendirmek için Fil vakası üzerinden bir değerlendirme yapan müellif, bu bağlamda Ebrehe ordusunun fillerle Yemen'den Kâbe'yi yıkmaya gelmesinin Fil sûresinin sebab-i nüzûlü olamayacağını söylemektedir. Akabinde müfessir Vâhidî'nin Ebrehe kıssasını Fil sûresinin nüzûl sebebi olarak saymasının yanlış bir

⁹² Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 46-47.

⁹³ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 47.

⁹⁴ Krş. Süyûtî, *el-İtkân*, 1/114.

⁹⁵ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 47-48.

⁹⁶ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 48-49.

⁹⁷ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 50.

tercih olduğunu belirtmek suretiyle⁹⁸ bu meselede kendi özgün yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Bir âyetin sebab-i nüzûlüne dair birden fazla rivayet olması durumunda nasıl bir yol izleneceği konusunun ele alındığı on üçüncü asılda herhangi bir âyetle ilgili sebab-i nüzûl rivayetinin tespit ve tercih kuralları üzerinde durulmaktadır. Manastırlı'ya göre birden fazla esbâb-ı nüzûl rivayetinin varlığı durumunda ilk olarak sebab-i nüzûle açık bir şekilde delalet eden lafzın yer aldığı rivayet tercih edilir. İkinci olarak söz konusu rivayetlerin ikisinin de aynı ibareyi taşıması durumunda kendisinde ilave bulunan rivayetin dikkate alınmaması gerekir. Üçüncü tercih sebebi rivayetlerin ikisinin de açıkça sebab-i nüzûlü beyan etmesi halinde isnadının sahih olma durumudur. Dördüncü ve son tercih sebebi ise rivayetlerin hepsinin sahih olması durumunda isnadı en sahih olanın ve ravisinin olayın gerçekleşmesinde hazır bulunduğu rivayetin esas alınması olarak öne çıkmaktadır.⁹⁹ Müellif, bahsi geçen bu kuralların hayati derecede önemli olduğunu göstermek üzere bazı âyetler ve onlarla ilgili sebab-i nüzûl rivayetlerini değerlendirmek suretiyle konuyu detaylandırmaktadır.¹⁰⁰

Manastırlı'nın sıraladığı bu kurallar aslında haklı bir hassasiyetin göstergesi olarak anlaşılabilir. Zira nüzûl sebepleri ile ilgili rivayetlerin tespiti ve kabulü dikkat ve titizlik gerektiren bir husustur. Çünkü nüzûl sebepleri ile ilgili rivayetler, âyet ve sûrelerin tarihi arka planını vermesi itibariyle çoğu zaman ortaya konacak yorumun çerçevesini belirlemek ve yönlendirmek gibi bir işlevi görmektedir. Bu sebeple bu konuda herhangi bir ihmalkarlık o âyet ya da sûre hakkında yanlış ve temelsiz yorumlar doğurabilme tehlikesi barındırmaktadır.

Eserin son kısmını oluşturan on dördüncü asılda ise tartışmalı bir konu olan mükerrer nüzule yer verilmektedir. Yazara göre isnatları sahih ve birbirine uzaklığı bilinmeyen iki veya daha fazla sebab-i nüzûl rivayetinin varlığı durumunda onların her biri sebab-i nüzûl sayılmalı ya da ilgili âyetin mezkur sebeplerin birleşmesi akabinde nazil olduğu kabul edilmelidir. Çünkü bir şeyin birden fazla sebebinin olması caizdir:

Esânid-i sahiha ile yekdiğere tebâüdü malum olmayan iki veya daha ziyade sebep zikr ve rivayet bulunduğu halde onların her biri sebab-i nüzûl addolunur. Yani esbab-ı mezkurenin içtimaî akabinde âyet-i celile nazil olmuştur, denir. Çünkü bir şeyin birkaç sebebi olmak caizdir.¹⁰¹

Buna karşılık isnatları sahih, birbirine uzaklığı bilinen ve kat'î olan sebab-i nüzûl rivayetleri var olduğu takdirde aralarında tercih yapılamayacağından dolayı tekerür-i nüzûl kabul edilir. Bu konuda müellifin ifadesi şöyledir:

⁹⁸ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 50-51.

⁹⁹ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 51-54; krş. Süyûtî, *el-İtkân*, 1/115-123.

¹⁰⁰ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 54-56.

¹⁰¹ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 56.

Amma tebâüdleri malum ve kat'î olan esbâb-ı rivayet olunduğu takdirde şu tevcih ve itibar cari olmayacağından ol vakit tekerrür-i tekrar-ı nüzûl yani mezkur âyet veya sûrenin birkaç defa nazil olmasını zehab ile teaddüd-i esbab tashih olunur.¹⁰²

Diğer bir ifadeyle Manastırlı'ya göre nakledilen rivayetler sahih olmakla birlikte aralarında tercih sebebi olamayacak kadar uzaklık varsa ya da bu rivayetlerin söz konusu ettiği olaylar zaman bakımından birbirine uzak olduğu için aralarını cem ve te'lif etme imkânı bulunmuyorsa o zaman sözü edilen nitelikteki rivayetlere konu olan âyet ya da sûrenin mükerrer nazil olduğu kabul edilmelidir. Müellif bu görüşüne açıklık getirmek adına Tevbe 113. âyette geçen Hz. Peygamber'in amcası için tevbe-i istiğfarda bulunmasından ve yine Tevbe sûresinin 114. âyetinde geçen Hz. İbrahim'in babası hakkındaki tevbe-i istiğfarından söz eden rivayetleri aktarır.¹⁰³ Bu rivayetlerin akabinde ise tekerrür-i nüzûle cevaz veren şöyle bir değerlendirmede bulunur: “İşte şu iki hadis beyni âyet-i mezkurenin tekerrür-i nüzûlünü iltizam ile cem olunabilir. Çünkü zikrolunan sebeplerin tebâüdü aşikârdır.”¹⁰⁴ Şu da var ki müellif tekerrür-i nüzûl konusunda yukarıda geçen görüşleri aktarmış olsa da bizzat kendisi tenbihat kısmının ilk maddesinde tekerrür-i nüzûl hususunu kabul etmediğini açıkça beyan eder. Nitekim ilgili beyanı şöyledir: “Fakat tekerrür-i nüzûl cevazına mütekaddimîn ve müteahhirînden bir cemaat zâhib olmuşlarsa da esasen bâid ve hilaf-ı zahirdir.”¹⁰⁵ Manastırlı'nın bu açıklamasından muhtelif sebab-i nüzûl rivayetleri arasında mutlaka cem ve te'lif yolu izlenerek bir tercihe gidilmesi gerektiği fikrine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Manastırlı tenbihat kısmının ilk maddesinden sonra geri kalan maddelerde sebab-i nüzûl bahsiyle alakalı diğer hususlara ve sebab-i nüzûl tayininde dikkat edilmesi gereken bazı noktalara değinir. Kimi âyetlerin anlaşılmasına dair sebab-i nüzûl rivayetlerine ve onların tahliline yer vererek eserini sonlandırmaktadır.¹⁰⁶

SONUÇ

İki bölümden oluşan *Fusûlu't-teysîr fî Usûli't-tefsîr*'in ilk bölümündeki birinci asılda yer alan “Fezâilü'l-Kur'ân” bahsi hariç ilk bölümde tamamen âyet ve sûrelerin nüzûlüne dair Mekki-Medenî, seferî-hazarî, leylî-neharî, firaşî-nevmî, arzî-semavî, ilk nazil olan âyet ve sûreler, son nazil olan âyet ve sûreler gibi meselelere yer verildiğini, ikinci bölümde ise sebab-i nüzûl ve onunla ilgili meselelerin anlaşılmasının merkeze alındığını söylemek mümkündür. Bu bakımdan, eserin tam manasıyla “tefsir usûlü” kitabı ya da “ulûmü'l-Kur'ân” niteliğine haiz bir eser görünümünde olmadığı belirtilebilir. Zira eserde klasik “tefsir usûlü” ve “ulûmü'l-Kur'ân” türü çalışmalarda yer alan Kur'ân'ın yazılması, cem'i, çoğaltılması, okun-

¹⁰² Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 57.

¹⁰³ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 57-58; krş. Süyûtî, *el-İtkân*, 1/127-128.

¹⁰⁴ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 58.

¹⁰⁵ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 58.

¹⁰⁶ Manastırlı, *Fusûlu't-Teysîr* (Tercüman, 447), 59-66.

ması, nasih ve mensuh, muhkem-müteşabih, vücûh ve nezâir, kasasü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, mecâzü'l-Kur'ân, emsâlü'l-Kur'ân vb. konulara hiç yer verilmemiştir.

Kanaatimize göre eserde klasik “tefsir usûlü” ve “ulûmu'l-Kur'ân” ile ilgili pek çok meseleye temas edilmemesi bilinçli bir tercihtir. Çünkü bu kitap öğrencilere yönelik hazırlandığı için yukarıda bahsi geçen bazı konular kitabın dışında bırakılmıştır. Buradan hareketle müellifin bu eserin devamı mahiyetinde başka çalışmalarının mevcut olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Nitekim bu kanaatimizi destekleyen iki nokta öne çıkmaktadır. Birincisi eserin son sayfasında çalışmanın bittiğine dair herhangi bir kaydın yer almaması, ikincisi ise sebab-i nüzûl bahsini ele alan son bölümde konuyla ilgili iki örnek âyete yer verilmesinden sonra o iki âyet hakkında herhangi bir açıklama ve yoruma yer verilmeksizin konunun nihayete erdirilmesidir.

Eserin üslubuna bakıldığında tartışmalara pek fazla yer vermeyecek kadar kısa, anlaşılır ve öğretici olmayı öncelediğini söyleyebiliriz. Zira burada asıl amacın bilinmesi gereken bazı hususların kısmen özetlenerek öğrenciye aktarılmasının olduğu açıkça hissedilmektedir.

Eserde istisnâî görüşlere çok az yer verilmesinden hareketle yazarın meselelere yaklaşımı bakımından geleneksel çizgiyi takip ettiğini söyleyebiliriz. Ancak esere daha dikkatli bakıldığında yazarın özgün kimi görüşlerinin varlığı da dikkatlerden kaçmamaktadır. Sözgelimi müellif, vahyin nüzûl zamanı çerçevesinde gündeme gelen firâşî ve nevmî konusunu değerlendirdiği kısımda, Hz. Peygamber'in yatağında bulunduğu sırada vahyin nazil olduğuna dair rivayetlerin mevcudiyetine rağmen bu rivayetlerin aslında Hz. Peygamber'in uykuda vahiy aldığına delil oluşturamayacağını belirtmektedir. Yazara göre ilk vahiy esnasında Cebrail ile Hz. Peygamber arasında yaşananlar rastgele hadiseler olmayıp Hz. Peygamber'i daha sonra yaşanacak olaylara ruhen ve zihnen hazırlayıcı bir mahiyet taşımaktadır.

Müellifin yaptığı kimi tahlillerden âyetleri anlama sürecinde daraltıcı yorumlardan ziyade genişletici bir yaklaşım izlediğini görmek mümkün olduğu gibi bu görüşünü ortaya koyarken hem usûl ilmine hem de Arap dilinin inceliklerine olan vukufiyetini açıkça ortaya koymaktadır.

Sebeb-i nüzûl ve ilgili meselelerin detaylıca ele alındığı eserin ikinci bölümünde Vâhidî'nin Ebrehe olayını Fil sûresinin nüzûl sebebi olarak saymasının yanlış bir tercih olduğunu belirterek bir olayın sebab-i nüzûl olarak addedilmesi için o olayın gerçekleşmesinden hemen sonra onunla ilgili âyet ya da sûrenin nazil olması gerektiğine vurgu yapmak suretiyle bu konuda kendi özgün yaklaşımını ortaya koymuştur.

İhtilaflı bir mesele olan tekerrür-i nüzûl konusuna etraflıca değindikten sonra muhtelif sebab-i nüzûl rivayetleri arasında mutlaka cem ve te'lif yolunun izlenmesini zorunlu görmüştür.

Manastırlı'nın âyetlerle ilgili rivayetleri değerlendirirken yer yer siyer kitaplarına ve hadis metinlerine atıfta bulunması, meseleleri ele alırken siret-nüzûl ilişkisini göz ardı etmediğini göstermektedir.

Fusûlu't-teysîr'de kaynaklık bakımından kendisinden en fazla bahsedilen isimler arasında tefsir ilminin önde gelen otoriteleri Taberî, Vâhidî, Zemahşerî, Râzî, Beyzâvî ve Süyûtî gibi isimler yer almaktadır. Yine müellif çalışmasında isim vermeden "*erbab-ı tefsîr...*" tabirini kullanmak suretiyle bu sayılan isimlerin dışındaki müfessirlere de atıfta bulunmaktadır. Bu müfessirlerin yanı sıra *Sahih-i Buhari* ve *Müslim* başta olmak üzere müellif tarafından *Kütüb-i sitte*'ye atıflar yapılmakta, "*kütüb-i siyerde beyan olunduğu üzere*" demek suretiyle isim verilmeksizin siyer kitaplarına da göndermede bulunmaktadır. Bu yaklaşım müellifin konuyu ele alırken sadece tefsir kaynaklarıyla yetinmediğini ve ilgili diğer kaynaklara başvurmak suretiyle İslamî ilimlere bütüncül bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir.

Zerkeşî'nin *el-Burhân* ile Süyûtî'nin *el-İtkân* adındaki meşhur eserleri tefsir usûlü geleneğinde genel itibariyle bir Kur'ân ansiklopedisi olarak kabul edildiği için bu eserlerden sonra kaleme alınan tefsir usûlüne dair eserlerin çoğu bu iki kaynaktan bigâne kalamadığı gibi Manastırlı'nın da kimi konularda kendisine temel olarak *el-Burhân*'ı, hususen *el-İtkân*'ı aldığını söylemek yerinde bir tespit olacaktır.

Burada şunu tekrar etmek gerekir ki ulûmu'l-Kur'ân veya tefsir usûlü alanında klasik dönemde çoğu konu detaylı bir şekilde incelendiği için bu alanda eser telif eden Osmanlı âlimlerinin ya da müfessirlerinin benzer şekilde detaylı ve hacimli çalışmalar kaleme almak yerine küçük hacimli eserler yazma yolunu seçtiğini söylememiz mümkündür. *Fusûlu't-teysîr*'in izlediği metoda bakıldığında müellifin de benzer bir tavra sahip olduğu gözlemlenmektedir.

Netice itibariyle, Manastırlı'nın bu çalışmasının kendi dönemine kadar belli bir istikrarı yakalamış tefsir faaliyetlerini ve oluşan tefsir geleneğini anahatlarıyla kabul etme, uygulama ve bu geleneğe katkı sunma eğilimi gösteren bir eser görünümü taşıdığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. İstanbul: Medrese Yayınevi, 1980.

Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.

Ay, Nazif. *Manastırlı İsmail Hakkı'nın İslam Düşüncesindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

- Baki, Süleyman. “Manastırlı İsmail Hakkı Efendi: Hayatı ve Kelam Alanındaki Eserleri”. *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*. ed. Ahmet Emre Dağtaşoğlu vd.. 83-106. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Baki, Süleyman. *Manastırlı İsmail Hakkı: Kelami Görüşleri ve ‘Telhisü’l-Kelam fi Berahini Akaidi’l-İslam’ İsimli Eseri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Baki, Süleyman. *Manastırlı İsmail Hakkı’nın Kelâmî Görüşleri*. Üsküp: Logos-A, 2006.
- Batman, Mustafa Murat. *Osmanlı Modern Dönem Tefsir Usûlü Örneği: Debreli Vildan Faik Bey (1853-1925) ve el-Mültekat fi-Usûlü’t-Tefsir Adlı Eseri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü’l-Müfessirîn)*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.
- Çetiner, Esra. *Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Fusûlü’t-Teyisr fi Usûlü’t-Tefsir Adlı Eseri: İnceleme ve Metin*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Demir, Ziya. *XIII. Ve XVI Yüzyıllar Arası Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Doğan, İshak. “Osmanlı Dönemi Kur’ân Araştırmaları”. *Makâlât* 1 (Temmuz 1999), 95-137.
- Doğan, İshak. *Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Ersoy, Mehmed Âkif. “Yâ Hasreten Ba’de Hasretin ‘Ale’l-Müslimîn”. *Sebilürreşâd* 9-2/225 (20 Kânun-ı evvel 1328/23 Muharrem 1331), 300-302.
- Haspolat, Mehmet Emre. “Manastırlı İsmail Hakkı ve Nübüvvet Görüşleri”. *Turan-Sam Dergisi* 10/37 (2018), 196-206. <http://dx.doi.org/10.15189/1308-8041>.
- İbn Ebî Hâtim. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*. thk. Es’âd Muhammed et-Tayyib. Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- İbn Kesir, Ebü’l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*. thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed vd.. 14 Cilt. Kahire: Mu’essesetu Kurtuba, Mektebetu’l-Evlâdi’s-Şeyh li’t-Turâs, 2000.
- İz, Mahir. *Yılların İzi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1990.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kara, İsmail. “İsmail Hakkı (Manastırlı)”. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. 2 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999.

- Kattân, Mennâ' Halil. *Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2009.
- Kaya, Murat. "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri*. ed. İsmail Kurt vd.. 301-338. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Manastırlı Hafız Davud. "İsmail Hakkı Efendi". *Sebîlürreşâd* 2-9/41-223 (6 Kanunievvel 1328).
- Manastırlı İsmail Hakkı. *Şerhu's-Sadr bi-Fezâili Leyleti'l-Kadr*. Dersâdet: Mahmud Bey Matbaası, 1325.
- Manastırlı İsmail Hakkı. *Fusûlu't-teysir fi usûli't-tefsir*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Tercüman, 447, 1-66.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Osmanlı Dönemi Tefsir Usûlü Çalışmaları". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri*. ed. İsmail Kurt vd.. 245-294. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Osmanlı'dan Günümüze Kur'ân İlimleri/Tefsir Usûlü Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012), 109-163.
- Mehmed Tâhir, Bursalı. *Osmanlı Müellifleri*. Haz. Mehmet Ali Yekta Saraç. 3 Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.
- Mehmedoğlu, Yurdağül. *Tanzimat Sonrası Okullarda Din Eğitimi*. İstanbul: İfav Yayınları, 2001.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*. thk. 'Abdullâh Mahmûd Şehâte. 4 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 2002.
- Özel, Mustafa. "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2002), 61-96.
- Öztürk, Mustafa. "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış". *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-1*. ed. Bilal Gökçır vd.. 91-160. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2011.
- Öztürk, Mustafa. *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Özyılmaz, Ömer. *Manzume-i Tertib-i 'Ulûm, Tertibu'l-'Ulûm, Kaside Fi'l-Kütübi'l-Meşhûre Fi'l-'Ulûm, Kevakib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i 'Ulûm İsimli Eserine Göre XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002.
- Paçacı, Mehmet. "Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılaşması". *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışma-*

ları-1. ed. Bilal Gökçür vd.. 63-89. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2011.

Sapanca, Cüneyt. *Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed b. Ali. 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1427/2006.

Şamlı, Ali Osman. *Manastırlı İsmail Hakkı'nın Tefsirciliği*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Yavuz, Salih Sabri. "Manastırlı İsmail Hakkı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/563-564. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Zengin, Zeki Salih. *Medreseden Dâru'l-Fünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvez Ahmed Zemerli. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1996.

Yücel, Hasan. "Manastırlı İsmail Hakkı'nın (1330/1912) Fusûlu't-Tefsîr Fi Usûli't-Tefsîr Adlı Eserinin Bilginin Bütünlüğü Çerçevesinde Değerlendirilmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (Şubat 2019), 1871-1878. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3194>.

Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Abdülkadir Ata. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1433/2012.